

Indikatori za praćenje implementacije inkluzivnog obrazovanja u skladu sa članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom

Indikatori za praćenje implementacije inkluzivnog obrazovanja u skladu sa članom 24 Konvencije o pravima osoba s invaliditetom

Izdavač

MyRight - Empowers people with disabilities

Azize Šaćirbegović 80a, Sarajevo

www.myright.ba

Udruženje "DUGA" Društvo ujedinjenih građanskih akcija

Petra Tiješića 10, Sarajevo

www.dugabih.ba

Lektorica

Dženana Memišević-Hrlović

Grafičko rješenje i DTP

Sokolovic Creative

Štampa

???

Tiraž

???

Godina izdanja

2020.

---

*Ova publikacija je nastala u partnerstvu s organizacijom
Light For the World uz podršku Austrian Development Cooperation i
Kahane fondacije.*

*Sadržaj publikacije ne odražava nužno mišljenje i stavove pomenutih
donatora nego je isključiva odgovornost autora.*

Indikatori za praćenje implementacije inkluzivnog obrazovanja u skladu sa članom 24 Konvencije o pravima osoba s invaliditetom

Autori

U ime obrazovnih vlasti:

Adela Dupanović,

Pomoćnica ministra za opće i normativno pravne poslove – Unsko-sanski kanton

Amila Herceg-Hodžić,

Stručna savjetnica za oblast obrazovanja u Pedagoškom zavodu Zenica –
Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona

Amira Borovac,

Stručna savjetnica za predškolsko i osnovno obrazovanje i odgoj –
Ministarstvo za obrazovanje, mlade, nauku, kulturu i sport,
Vlada Bosansko-podrinjskog kantona Goražde

Ana Ćavar,

Nastavnica historije i geografije, viša samostalna referentica za
osnovno školstvo u Ministarstvu obrazovanja, nauke, kulture i sporta
u Zapadnohercegovačkom kantonu

Ante Bokanović,

Predstavnik Ministarstva obrazovanja – Kanton 10

Bojana Marić,

Viša stručna saradnica za statistiku, analitiku i izvještavanje
Sektora za obrazovanje – Ministarstvo civilnih poslova BiH

Fikret Vrtačić,

Pomoćnik ministra za obrazovanje i nauku –
Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona

Lejla Divović,

dipl. psihologinja, Stručna savjetnica za evropske integracije –
Sektor za obrazovanje, Ministarstvo civilnih poslova BiH

Nefiza Dautović,

mr. inkluzivnog obrazovanja, Stručna savjetnica za predškolsko i
inkluzivno obrazovanje – Hercegovački-neretvanski kanton

Sanel Bašić,

Predstavnik Odjeljenja za obrazovanje Vlade Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Vanja Čolić,

Viša stručna saradnica za inkluziju učenika sa posebnim obrazovnim potrebama –
Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske

Zineta Bogunić,

Ministrica – Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo

Zorica Raguž-Osmanagić,

Prosvjetna inspektorica – Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta
Posavskog kantona

dr. sc. Marija Nalatelić,

Šefica Odjela za Zajedničku jezgu nastavnih planova i programa,
Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH

dr. sc. Nada Grahovac,

Zamjenica Ombudsmana, Institucija Ombudsmana za djecu RS

Skup indikatora je takođe poslan na razmatranje drugim relevantnim tijelima i organizacijama:

Federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke

Vijeće za osobe s invaliditetom BiH

Ured Ombudsmena BiH

Zavod za odgoj i obrazovanje djece s invaliditetom u Tuzli

*Ministarstvo obrazovanja, nauke, mladih, kulture i sporta –
Srednjobosanski kanton*

Koalicija organizacija osoba s invaliditetom Grada Bijeljine KOLOSI

Koalicija organizacija osoba s invaliditetom regije Doboj

Koalicija organizacija osoba s invaliditetom

Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije “Zajedno smo jači”

Koordinacioni odbor udruženja osoba s invaliditetom Kantona Sarajevo

Koalicija organizacija osoba s invaliditetom Tuzlanskog kantona

*Odbori za inkluzivno obrazovanje kao zagovaračka tijela formirana u svakoj
od spomenutih koalicija organizacija osoba s invaliditetom*

U ime organizatora i partnera:

Anka Izetbegović,

Izvršna direktorica, Udruženje “DUGA”

Binasa Goralija,

Koordinatorica za Evropu, MyRight – Empowers people with disabilities

Marina Nezirović,

Koordinatorica projekata, Udruženje “DUGA”

Nataša Maros,

Koordinatorica projekta, MyRight – Empowers people with disabilities.

Sadržaj

- 9 **Predgovor**
- 11 **Uvod**
- 11 Dijete kao nosilac prava
- 11 Pravo djeteta s invaliditetom na obrazovanje
- 12 Inkluzivno obrazovanje
- 15 **Indikatori za praćenje inkluzivnog obrazovanja**
- 15 Elementi kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja
- 19 **Pojmovnik**
- 25 **Korišteni dokumenti i materijali**
- 27 **INDIKATORI ZA PRAĆENJE REALIZACIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA
U OBLASTI ZAKONODAVSTVA**
- 35 **INDIKATORI ZA PRAĆENJE REALIZACIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA
U OBLASTI UČEŠĆA**
- 41 **INDIKATORI ZA PRAĆENJE REALIZACIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA
U OBLASTI FINANSIRANJA**

Predgovor

Materijal koji je pred Vama rezultat je projekta “Kvalitetno inkluzivno obrazovanje sada!”. Udruženje “DUGA” i MyRight-Empowers people with disabilities su tokom ovog projekta podržale i omogućile obrazovnim vlastima da učešćem u Radnoj grupi, koju čine imenovani predstavnici svih nivoa ministarstava obrazovanja iz oba entiteta, Federacije BiH i Republike Srpske, Sektora za obrazovanje Ministarstva civilnih poslova BiH, ureda Ombudsmena za prava djece Republike Srpske, kao i predstavnice Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH, zajedno kreiraju set indikatora koji će omogućiti praćenje kvalitete i realizacije inkluzivnog obrazovanja. Izradom indikatora za praćenje implementacije kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja. Radna grupa se posvetila izazovima uspostave funkcionalnog sistema inkluzivnog obrazovanja koji podrazumijeva potpuno i aktivno uključivanje djece s invaliditetom u redovno obrazovanje, vodeći računa o zadovoljavanju standarda postavljenih u Općem komentaru na član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom.

Stvaranje uvjeta za kvalitetno inkluzivno obrazovanje omogućava poštivanje šireg koncepta inkluzije i stvaranje inkluzivnog društva u kojem su svi građani jednako vrijedni i imaju mogućnost da u njemu učestvuju bez obzira na njihove različitosti. Kvalitetno inkluzivno obrazovanje predstavlja temelj koji garantira bolju i sigurniju budućnost svake osobe, uključujući osobe s invaliditetom, kako u ekonomskom i socijalnom smislu kroz stvaranje mogućnosti za zaposlenje i aktivno učešće u društvu, tako i u smislu zaštite od nasilja i iskorištavanja.

Bosna i Hercegovina je dužna ispuniti obaveze preuzete ratificiranjem Konvencije o pravima djeteta i Konvencije o pravima osoba s invaliditetom, kao i potpisivanjem Agende 2030 o ciljevima održivog razvoja, pa je stoga potrebno ubrzati rad na kvalitetnom i pravičnom inkluzivnom obrazovanju djece s invaliditetom. Važno je poduzeti konkretne aktivnosti koje pokazuju da se krećemo prema jasnom cilju ostvarenja ljudskih prava osoba s invaliditetom, a kreiranje indikatora, njihovo praćenje, izvještavanje o postignutim rezultatima i planovi za unapređenje, predstavljaju važan korak na tom putu.

Binasa Goralija
MyRight – Empowers people with disabilities

Anka Izetbegović
Udruženje “DUGA”

Uvod

Dijete kao nosilac prava

Među brojnim dokumentima o ljudskim pravima, UN Konvencija o pravima djeteta¹ ima poseban značaj. **Značaj Konvencije ogleda se u činjenici da prvi put uvodi dijete kao subjekta i nosioca prava.** Ono što je čini posebnom jeste i činjenica da prepoznaje sve kategorije ljudskih prava – građanska, politička, ekonomska, socijalna, kulturna, a države članice obavezuje na poštivanje njenih odredbi u odnosu na svu djecu² - uključujući djecu s invaliditetom, u svim fazama njihovog razvoja i na svim mjestima na kojima se djeca nađu na putu njihovog odrastanja.

UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom³ ne uspostavlja nova prava, nego razrađuje šta postojeća ljudska prava znače za osobe s invaliditetom i pojašnjava obaveze države za zaštitu, poštivanje i promociju tih prava. **Država koja je ratificirala Konvenciju ima obavezu da, pored uklanjanja prepreka koje dovode u pitanje ostvarivanje prava osoba/djece s invaliditetom, osigura podršku kojom se izjednačavaju njihove mogućnosti za ravnopravno učestvovanje u društvu.** Za pristup djeci s invaliditetom koji se zasniva na ljudskim pravima izuzetno je važno omogućiti stalnu komunikaciju i koordinaciju različitih subjekata koji su nadležni za osiguravanje svih oblika poštivanja i zaštite ljudskih prava, osiguravajući tako pod istim uvjetima maksimalnu korist za svako dijete.

Na taj način ove dvije konvencije, koje se međusobno upotpunjuju, čine potreban okvir kojim se osigurava ostvarivanje svih prava za svu djecu, a posebno **jednak pristup u ostvarivanju prava na inkluzivno obrazovanje djece s invaliditetom.**

Obje konvencije istovremeno, priznajući prava djeteta, obavezuju države članice na njihovo poštivanje, osiguranje potrebne zaštite u njihovom ostvarivanju i poduzimanje svih potrebnih mjera – zakonodavnih, administrativnih, obrazovnih, te socijalnih, u cilju ispunjavanja obaveza utvrđenih prihvatanjem i ratificiranjem obje konvencije.

Pravo djeteta s invaliditetom na obrazovanje

Inkluzivno obrazovanje nije oduvijek bio osnovni cilj obrazovanja na međunarodnom nivou. Pravo na obrazovanje se naglašava otkad je napisan prvi instrument koji se bavi ljudskim pravima u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima u članu 26, a kasnije se

---

¹ BiH je pristupila Konvenciji o pravima djeteta 1993. godine, a 2002. i 2003. je ratificirala dva opciona protokola ove Konvencije: o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji, kao i o učešću djece u oružanim sukobima. BiH je 2018. ratificirala i treći fakultativni protokol koji se odnosi na postupak po predstavkama.

² Dijete je, prema članu 1. Konvencije, svako ljudsko biće koje nije navršilo 18 godina života.

³ BiH je ratificirala Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom i Opcioni protokol 2010. godine.

obrazlaže i u Međunarodnom sporazumu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ICESCR, 1966). ICESCR ističe da svako ima pravo na obrazovanje usmjereno ka potpunom razvoju ličnosti, osjećaju dostojanstva, te poštivanju ljudskih prava i osnovnih sloboda. Pravo na obrazovanje bi trebalo svim ljudima omogućiti efektivno učešće u slobodnom društvu, promovirati razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo, te pomoći u održavanju mira. Obrazovanje se smatra kulturnim pravom, ali se također odnosi i na mnoga druga ljudska prava, jer **uživanje i ostvarenje drugih prava zavisi od obrazovanja**. Usljed ovog odnosa, **pravo na obrazovanje prikazuje neodvojivost i međuzavisnost svih ljudskih prava**. “Kao pravo osnaživanja, obrazovanje je osnovno sredstvo pomoću kojeg ekonomski i socijalno marginalizirane odrasle osobe i djeca mogu... ostvariti način da u potpunosti učestvuju u svojim zajednicama.” Obrazovanje stvara prilike i omogućava ljudima da uživaju prava koja su im data rođenjem. Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava (CESCR) dalje objašnjava pravo na obrazovanje u Općem komentaru br. 5. o osobama s invaliditetom i br. 13. o obrazovanju, gdje definira da **obrazovanje na svim nivoima treba biti dostupno, pristupačno, prihvatljivo i prilagodljivo**. *Dostupnost* se odnosi na stvaranje i održavanje funkcionalnih obrazovnih sadržaja, što uključuje sve materijale i resurse koji su potrebni za obrazovanje. Ovo podrazumijeva **nediskriminirajuće obrazovanje koje je fizički i ekonomski pristupačno za sve**. *Prihvatljivost* obrazovanja se odnosi na formu, sadržaj, kurikulum i suštinu obrazovanja. Svi ovi segmenti trebaju biti prihvatljivi kako bi svi učenici dobili **kvalitetno obrazovanje**. Na kraju, obrazovanje treba održavati prilagodljivost kako bi se usklađivalo sa promjenama i **različitim potrebama** učenika. Obrazovanje nije koncept u kojem “jedna veličina odgovara svima”, ono se mora prilagoditi potrebama učenika, a ne obrnuto.

Konvencija o pravima djeteta štiti prava sve djece i uključuje član koji se specifično odnosi na djecu s invaliditetom. Međutim, Konvencija o pravima osoba s invaliditetom omogućava još detaljniju zaštitu njihovih prava i daje osnovu za definiciju inkluzivnog obrazovanja uz obrazloženje svih njegovih ključnih aspekata. Obje Konvencije zastupaju principe jednakosti i nediskriminacije djece s invaliditetom u obrazovanju, koji su osnova za aktivno učestvovanje djece u društvu.

Države potpisnice ovih konvencija, kao što je i naša zemlja, dužne su omogućiti pravo na obrazovanje bez diskriminacije, jer je to ključno za realizaciju ostalih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava. Ova dužnost nalaže da države poduzmu pozitivne mjere kako bi omogućile svim svojim građanima, uključujući i osobe s invaliditetom, da uživaju pravo na obrazovanje. Ustvari, **koncept progresivne realizacije se zasniva na pretpostavci da nije moguće odmah i odjednom realizirati sva prava, ali da je potrebno kontinuirano raditi i napredovati u pravcu njihovog ostvarenja**.

Inkluzivno obrazovanje

Inkluzivno obrazovanje je tekovina dugogodišnjeg iskustva i transformacije obrazovanja djece i mladih s invaliditetom. Kako se civilizacija razvija i napreduje, tako se razvijaju demokratija, vladavina zakona i ljudska prava. Specijalno obrazovanje je bilo prvi korak u izgradnji društva koje karitativnim pristupom daje priliku osobama s invaliditetom, koje su dotada bile potpuno lišene bilo kakve mogućnosti da se obrazuju, da budu smještene u specijalne institucije. Evolucijom odnosa društva prema ljudskim pravima, pa tako i

pravima osoba s invaliditetom kao svojim ravnopravnim članovima, dolazi do transformacije pristupa u obrazovanju djece s invaliditetom. Iz faze *isključenja*, kada se djeci uskraćuje pravo na obrazovanje; preko *segregacije*, kada su djeca potpuno odvojena od vršnjaka u specijalnim školama, odnosno u istoj školi ali u specijalnim odjeljenjima⁴; *integracije*, kada su djeca fizički prisutna u učionici, i prilagođavaju se okruženju, a sve drugo što se tiče obrazovnog procesa dobivaju zahvaljujući upornosti i sredstvima svojih roditelja ili projekata nevladinih organizacija, a sistem ne nudi potrebnu podršku; dolazimo do *inkluzivnog obrazovanja*. Ono podrazumijeva uključivanje djece i mladih s invaliditetom u redovne škole i najbliže mjestu stanovanja, gdje svi učenici dobivaju **kvalitetno obrazovanje prilagođeno njihovim individualnim sposobnostima**. Ono što inkluzivno obrazovanje čini najboljom opcijom obrazovanja za sve, jeste razvoj akademskih i socijalnih vještina kod svih učenika.

“Opći komentar člana 24. se odnosi na sve osobe (uključujući i one) s invaliditetom, odnosno one koje imaju dugotrajna fizička, mentalna, intelektualna ili senzorna oštećenja, a koje u interakciji sa različitim preprekama iz okoline mogu biti spriječene u potpunom i uspješnom učešću u društvu na ravnopravnim osnovama sa drugima. Pomak u razmišljanju je u drugom dijelu rečenice: **komentar se ne odnosi samo na školu za sve, nego i na potpuno učešće svih u obrazovnom sistemu. Iako je fokus na učenicima s invaliditetom, važno je zapamtiti da se komentar odnosi na sve osobe, što je mnogo šire nego samo na one s invaliditetom.**“⁵

Da bi obrazovni sistem bio inkluzivan, moraju se mijenjati i prilagođavati uvjerenja, posvećenost i resursi, kako bi bilo omogućeno kvalitetno obrazovanje svih učenika u nediskriminatornom okruženju koje garantira jednakost i pravednost od predškolskog do visokog obrazovanja, uključujući i obrazovanje odraslih u svim oblicima.

Svi obavezujući zakonski i podzakonski akti, kao što su strategije, akcioni planovi, pravilnici, i standardi, trebaju biti usklađeni sa temeljnim opredjeljenjem o implementaciji inkluzivnog obrazovanja.

Kvalitetno inkluzivno obrazovanje je, mada mali, ipak najvažniji dio puno šireg koncepta inkluzije i inkluzivnog društva u kojem su svi građani jednako vrijedni i imaju mogućnost da u njemu učestvuju, bez obzira na svoje karakteristike.

Prema UNESCO (1994) izjavi iz Salamanke: “Redovne škole inkluzivnog karaktera su najuspješniji način borbe protiv diskriminatornih stavova, stvaranja dobrodošlice u okruženju, izgradnje inkluzivnog društva i postizanja obrazovanja za sve; štaviše, u njima se može školovati većina djece, te se unaprijediti efikasnost i finansijska opravdanost kompletnog obrazovnog sistema.”

---

⁴ Izrazi “specijalna odjeljenja” i “specijalne škole” se koriste za sve različite nazive institucija na različitim nivoima odgoja/vaspitanja i obrazovanja i u različitim područjima BiH, a koje segregiraju djecu s invaliditetom u skladu sa članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom.

⁵ Paula Hunt, Stvaranje inkluzivnijeg obrazovnog sistema.

Indikatori za praćenje inkluzivnog obrazovanja

Još uvijek je velika razlika u obrazovnim prilikama koje su na raspolaganju djeci s invaliditetom i koje su dostupne njihovim vršnjacima. Član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom značajno proširuje područje prava na obrazovanje djece s invaliditetom, od izričitog zahtijevanja da države osiguraju pravo na obrazovanje, do izričitog **zahtijevanja inkluzivnog obrazovanja**. Uvrštavanje "inkluzivnog obrazovanja" u član 24. je revolucionarni pomak ka ostvarenju pristupačnosti i jednakosti u obrazovanju za djecu s invaliditetom.

Svrha ovog dokumenta je da ponudi smislen i potreban set indikatora koji će se koristiti na svim nivoima sistema na kojima se donose odluke o obrazovanju. **Set indikatora će ukazati na to da ministarstva obrazovanja, koja imaju odgovornost za sprovođenje prava osoba s invaliditetom na inkluzivno obrazovanje, stvaraju, prate i unapređuju uvjete neophodne za implementaciju inkluzivnog obrazovanja djece s invaliditetom u Bosni i Hercegovini. Indikatori će mjeriti napredak u implementaciji inkluzivnog obrazovanja u našoj zemlji, i bit će ključni alat za obrazovne vlasti kako bi adekvatno odgovorili i poduzeli akcije poboljšanja utvrđenih nedostataka ili nejasnoća.**

Indikatori će biti mjerodavni i na širem, međunarodnom nivou, sa fokusom na stanje u zakonodavstvu, učestvovanju djece u procesu inkluzivnog obrazovanja, i alokaciji finansijskih sredstava, te će omogućiti **praćenje progresivne realizacije sprovođenja prava na inkluzivno obrazovanje**.

Radi jasnoće i preglednosti teksta najviše će se koristiti izraz **dijete/djeca s invaliditetom**, koji će obuhvatati i/ili mlade i/ili odrasle osobe s invaliditetom, u zavisnosti o kojem se nivou obrazovanja govori u dokumentu.

Elementi kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja

Obrazovne vlasti imaju zadatak da naprave transparentan i jasan okvir za implementaciju inkluzivnog obrazovanja u skladu sa Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom. Ovo uključuje usvajanje nedostajućih, te izmjene i dopune postojećih zakona, kao i alokaciju finansijskih, ljudskih, tehničkih i drugih resursa za inkluzivno obrazovanje. Nastavno osoblje ima odgovornost za implementaciju usvojenog okvira.

Kao što je već spomenuto, član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom postavlja standarde i time olakšava i usmjerava implementaciju inkluzivnog obrazovanja. Član 24. zahtijeva osiguravanje inkluzivnog odgojno-obrazovnog sistema na svim nivoima i u toku cjeloživotnog učenja.

Postoji mnoštvo preduvjeta koji moraju biti ispunjeni da bi implementacija inkluzivnog obrazovanja bila uspješna, a ovdje navodimo prioritete:

- ▶ **Osiguravanje finansijskih sredstava u budžetima ministarstava obrazovanja** za provođenje inkluzivnog obrazovanja kako bi se raspoloživa sredstva rasporedila na najbolji mogući način. Iskustva pokazuju da se obično ne radi o nedovoljnim sredstvima, nego o pogrešno raspoređenim sredstvima.
- ▶ **Podizanje svijesti** zaposlenika u obrazovnom sektoru, ali i javnosti općenito o ljudskim pravima, kako bi se na svim nivoima obrazovnog sistema uvažavala prava osoba s invaliditetom i gradila pozitivna slika djece s invaliditetom kao nosilaca prava na obrazovanje. Rušenjem stereotipa i predrasuda i eliminiranjem stigme se omogućava implementacija Konvencije u cjelini, ne samo u odnosu na pravo na obrazovanje.
- ▶ **Obučeni ljudski resursi** na svim nivoima obrazovanja, koji su stekli znanje o svrsi i načinu izrade individualnih/individualiziranih obrazovnih planova i koji zajedno sa učenicom/porodicom mogu identificirati razumno prilagođavanje i potrebnu dodatnu podršku. Nastavnici trebaju biti obučeni da efektivno komuniciraju i podučavaju učenike različitih nivoa fizičkih i intelektualnih sposobnosti i karakteristika. Obrazovanje budućih nastavnika mora biti usmjereno ka inkluziji. Važno je da ministarstava obrazovanja osiguraju da teme iz inkluzivnog obrazovanja budu sastavni dio kurikuluma nastavnčkih fakulteta, jer je to pokazatelj opredjeljenja za implementaciju inkluzivnog obrazovanja. Bitno je istovremeno uspostaviti i omogućiti profesionalno usavršavanje kroz sistem obavezne edukacije postojećeg nastavnog osoblja, kako bi bili u toku sa novim trendovima i znanjima u cilju efikasnijeg odvijanja procesa inkluzivnog obrazovanja.
- ▶ **Kurikulum i materijale za podučavanje** treba učiniti pristupačnim i prilagoditi ih individualnim sposobnostima/potrebama svakog učenika. U slučaju da opće mjere pristupačnosti ne ispunjavaju individualne potrebe, učenicima treba osigurati dodatnu podršku ukoliko im je potrebna i oni je zatraže. Ova podrška se odnosi na razumno prilagođavanje u okviru općeg obrazovnog sistema koja tako svim učenicima pruža jednake mogućnosti. Razumno prilagođavanje ne mora uvijek uključivati izdvajanje finansijskih sredstava, nego je pitanje volje, kompromisa i znanja nastavnog osoblja i uprave škole. Razumno prilagođavanje uključuje: asistivnu tehnologiju i podršku u učionicama, pristupačne i prilagođene obrazovne materijale i kurikulum, augmentativne i alternativne načine komunikacije, stručnu podršku, ali i smještanje razreda u kojem je učenik s invaliditetom na niže spratove, više vremena za odgovaranje, omogućavanje usmene umjesto pismene provjere znanja i obratno itd.
- ▶ Obaveza države koja proistječe iz Konvencije jeste **da omogući aktivno uključivanje i konsultiranje djece s invaliditetom** za sva pitanja koja ih se tiču, lično ili putem roditelja/staratelja ili organizacija osoba s invaliditetom. Na principu ljudskih prava, djeca i njihovi zastupnici imaju pravo, te im mora biti omogućen način da kažu svoje mišljenje i podnesu žalbu ukoliko smatraju da se ne poštuje i krši pravo djeteta na kvalitetno inkluzivno obrazovanje.
- ▶ **Opća pristupačnost obrazovnog sistema** podrazumijeva sveobuhvatan koncept kao preduvjet za osiguranje punog i ravnopravnog pristupa uživanju svih ljudskih prava.

Uključuje uklanjanje prepreka u fizičkoj pristupačnosti iz vanjske okoline, kao i unutrašnjih arhitektonskih prepreka, te omogućavanje pristupačnog formata pružanja informacija i komunikacije, transporta i drugih usluga. Ovdje se svakako mora uzeti u obzir i pristupačnost stavova svih članova društva vezano za pravo na inkluzivno obrazovanje djece s invaliditetom.

- ▶ **Statistički podaci o broju djece s invaliditetom** u redovnim školama, razvrstanim po spolu, godinama, obliku invaliditeta i uspjehu, kao i o broju djece koja nisu uključena u sistem redovnog obrazovanja uopće ili pohađaju neki drugi oblik obrazovanja. Očekuje se da ove podatke ministarstva obrazovanja prikupljaju redovno za potrebe planiranja i izvještavanja, odnosno praćenja učešća djece s invaliditetom u inkluzivnom obrazovanju. Kvalitetni i realni podaci pomažu boljem planiranju u obrazovanju. Na ovaj način se mogu izbjeći neplanirane situacije u kojima nedostaju potrebni finansijski, ljudski, tehnički i drugi resursi.
- ▶ **Obavezna međusektorska saradnja** institucija u čijoj je nadležnosti bilo koja komponenta koja ima doticaja sa obrazovanjem djece s invaliditetom, uključujući zdravstvene i institucije socijalnog rada, institucije reda i zakona, i druge, kako bi se djeci/učenicima s invaliditetom mogla osigurati specijalizirana podrška, kao što je učenje Brajevog pisma, znakovnog jezika, rehabilitacija govora i motorike, izrada materijala sa pojednostavljenim tekstom itd. Također je potrebna redovna razmjena podataka ovih institucija sa ministarstvima obrazovanja kao glavnim akterom zaduženim za obrazovanje.
- ▶ **Postojanje indikatora za praćenje i izvještavanje** o stanju inkluzivnog obrazovanja, odnosno napretku realizacije inkluzivnog obrazovanja. Obavezujući sporazumi o ljudskim pravima koje je BiH ratificirala i koji su temelj međunarodne zaštite ljudskih prava, zahtijevaju redovno izvještavanje o napretku u njihovom provođenju. Svrha ovog dokumenta jeste da pomogne praćenje njihove implementacije. Stoga je praćenje i korištenje indikatora potrebno uključiti u zakonodavstvo. Indikatori i njihovo praćenje trebaju biti korišteni na nivou svih ministarstava obrazovanja kako bi se stekla cjelokupna slika o stanju inkluzivnog obrazovanja u zemlji o kojoj se izvještava prema raznim međunarodnim tijelima.

U skladu s navedenim prioritetima i iskustvima prikazanim u dokumentima Evropske agencije za posebne obrazovne potrebe i inkluzivno obrazovanje, **Radna grupa** koju čine predstavnici ministarstava obrazovanja s različitih nivoa administrativne organizacije BiH, kantonalnih, entitetskih i s nivoa države BiH, kao i predstavnice ureda Ombudsmana za djecu RS i Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH, odabrala je da fokus ovog dokumenta bude na indikatorima iz oblasti zakonodavstva, finansiranja i učešća. *Uvjeti* za svaku od oblasti opisuju prilike koje je neophodno ispuniti da bi inkluzivno obrazovanje napredovalo u željenom pravcu. Identificirani *indikator* upućuju na ispunjenje tih uvjeta, te preciziraju aspekte koje je potrebno procijeniti ili pratiti da bi se utvrdilo da je uvjet na kojem se odnose ispunjen. Nekoliko indikatora može ukazivati na svaki pojedinačni uvjet.

Pojmovnik

Asistivni uređaji, također i asistivne tehnologije (AT)

Svaki uređaj koji je dizajniran, napravljen ili prilagođen osobama s invaliditetom da bi imale jednake mogućnosti za učestvovanje u svim segmentima života i društva. Proizvodi mogu biti namjenski proizvedeni za osobe s invaliditetom ili se nalaziti u širokoj upotrebi.

Augmentativna i alternativna komunikacija

Komunikacijske metode koje nadopunjuju ili zamjenjuju govornu i pisanu komunikaciju, bez i uz korištenje asistivne tehnologije.

Diskriminacija

“Diskriminacijom će se smatrati svako različito postupanje uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica i onima koji su s njima u rodbinskoj ili drugoj vezi na osnovi njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, invaliditeta, starosne dobi, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, seksualne orijentacije, rodnog identiteta, spolnih karakteristika, kao i svaka druga okolnost koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje, na ravnopravnoj osnovi, prava i sloboda u svim oblastima života”⁶, uključujući i uskraćivanje razumnog prilagođavanja.

Indeks za inkluziju: razvoj učenja i učešća u školama

(Booth & Ainscow, 2002) Inkluzija u obrazovanju uključuje: – Poštovanje svih učenika i osoblja podjednako. – Povećanje učešća učenika i smanjenje njihove isključenosti iz kulture, nastavnog plana i programa i zajednica lokalnih škola. – Restrukturiranje kultura, politika i praksi u školama kako bi odgovorile na različitost učenika u svom mjestu. – Smanjenje prepreka učenju i učešću za sve učenike, ne samo onima sa oštećenjima ili onima koji su kategorizirani kao učenici ‘koji imaju specijalne obrazovne potrebe’. – Učenje iz pokušaja prevladavanja prepreka pristupu i učešću određenih učenika radi provođenja širih promjena u korist učenika. – Posmatranje razlika među učenicima kao resursa za podršku učenju, a ne kao problem koji treba prevladati. – Priznanje prava učenika na obrazovanje u svom mjestu. – Poboljšanje škola za osoblje, kao i za učenike. – Isticanje uloge škola u izgradnji zajednice i razvoju vrijednosti, kao i u povećanju postignuća. – Uspostavljanje uzajamno održivih odnosa između škola i zajednica.

---

⁶ Zakon o zabrani diskriminacije, nezvanični prečišćeni tekst (“Službeni glasnik BiH”, br. 59/09 i 66/16).

Individualni obrazovni program (IOP) je pisani dokument koji se radi pojedinačno za svako dijete na svim nivoima odgoja/vaspitanja i obrazovanja⁷. Zasniva se na dinamičkoj procjeni odnosa funkcioniranja djeteta (saznajni, emocionalni, socijalni i fizički) i aktuelnog i planiranog nivoa znanja i vještina. IOP predstavlja kompilaciju djetetovih osobina, potreba i ciljeva predmetnoga programa. Njime se utvrđuju načini podrške, prilagođavanje procesa učenja, ispunjenje individualnih potreba i potencijala djeteta. U zavisnosti od smetnji i teškoća u razvoju, individualnih sposobnosti i potreba djece IOP omogućava: modificiranje i prilagođavanje sadržaja predmetnog programa; mijenjanje metodike kojom se sadržaji predmetnog programa realiziraju i dopunjavanje znakovnim jezikom, Brajevim pismom, asistivnom tehnologijom i sl. Za pripremu, primjenu, praćenje i prilagođavanje programa, škola obrazuje tim koji čine: nastavnici, stručni saradnici škole ili resursnog centra, uz učešće roditelja/staratelja. Afirmira se saradnja, kompetencije i odgovornosti, zadaci u realizaciji IOP-a.⁸ Individualni obrazovni program mogu identificirati razumna prilagođavanja i posebnu podršku koja je potrebna pojedinačnom učeniku, uključujući i osiguravanje pomoćnih kompenzacijskih pomagala, posebnih nastavnih materijala u alternativnim/pristupačnim formatima, tehnikama i sredstvima komunikacije, i komunikacijska pomagala i asistivne i informacijske tehnologije. Podrška također može biti i kvalificirani asistent za podršku u nastavi, bilo zajednički ili jedan-na-jedan, zavisno od potreba učenika.⁹

Individualni tranzicioni plan (ITP) je dio individualnog razvojno-obrazovnog program (IOP) čiji su ciljevi, mjere i aktivnosti usmjereni na pravovremenu profesionalnu orijentaciju učenika u procesu prelaska iz jednog obrazovnog nivoa u drugi, odnosno iz sistema obrazovanja na tržište rada – zapošljavanje. Sprovodi se u dvije faze: na kraju osnovne škole i na kraju srednjoškolskog obrazovanja. U prvoj fazi uspostavlja se saradnja između osnovne i srednje škole. Usmjeren je ka razmjeni informacija, identifikaciji potencijala i sklonosti djeteta s ciljem prelaska na sljedeći nivo obrazovanja koji ga treba osposobiti za nezavisan profesionalni život. U drugoj fazi ITP se fokusira na proces zapošljavanja. Sve vrijeme imperativ je najbolji interes djeteta.

Inkluzija u kontekstu obrazovanja odnosi se na proces reagiranja na različitost s ciljem prevazilaženja prepreka u učenju i učešću sa naglaskom na one osobe koje mogu biti u opasnosti od marginalizacije, isključenja ili neuspjeha (Evropska agencija 2013, 11).

Inkluzivno obrazovanje je suštinski kvalitetno obrazovanje, pojam “inkluzivno” ističe da je kvalitetno obrazovanje osigurano za svu djecu i mlade ljude. Ono se u isto vrijeme odnosi na sistem (naprimjer inkluzivne škole, sisteme inkluzivnog obrazovanja) i na osobe (naprimjer biti angažiran ili učestvovati u obrazovanju, realiziranju prava na obrazovanje). Sljedeće definicije inkluzivnog obrazovanja koje su u skladu sa članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom dodate su u cilju informiranja i boljeg razumijevanja:

Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva obrazovna okruženja koja prilagođavaju nastav-

---

⁷ Na nivou predškolskog, osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja.

⁸ https://www.academia.edu/34887717/OBRAZAC_ZA_INDIVIDUALNI_RAZVOJNO_OBRAZOVNI_PLAN_IOP.

⁹ Opći komentar br. 4. na član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom – Pravo na inkluzivno obrazovanje, stav 32.

ne planove i programe zahvaljujući obučenom, stručnom i osviještenom nastavnom kadru prema mogućnostima svakog učenika tako da je obrazovanje u redovnim školama dostupno svim učenicima bez diskriminacije.

Inkluzivno obrazovanje se odnosi na mogućnost škole da osigura kvalitetno obrazovanje svoj djeci, bez obzira na njihove različitosti.

Obrazovanje koje je zasnovano na pravu svih učenika na kvalitetno obrazovanje koje ispunjava osnovne potrebe za učenjem i obogaćuje živote. Fokusira se naročito na ranjive i marginalizirane grupe, te teži razvoju punog potencijala svakog pojedinca.

“Inkluzivno obrazovanje je proces u kojem se uzima u obzir i odgovara na različitost potreba svih učenika putem povećanja učešća u učenju, kulturama i zajednicama i smanjenja isključenosti iz i u okviru sistema obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva izmjene i modifikacije sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu odgovarajućeg uzrasta i uvjerenjem da država ima odgovornost da obrazuje svu djecu.”¹⁰

Invaliditet

Invaliditet je razvojni proces i nastaje kao rezultat djelovanja osoba s oštećenjem i prepreka koje proizlaze iz stajališta njihove okoline, te iz prepreka koje postoje u okolini, a koje sprečavaju njihovo potpuno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s drugim članovima tog društva.¹¹

Komunikacija

Obuhvata jezik, prikazivanje teksta, Brajevo pismo, znakovni jezik, taktilnu komunikaciju, krupnu štampu, pristupačne multimedijske sadržaje, pisanu komunikaciju, zvučne zapise, jednostavan jezik, ličnog čitača i augmentativne i alternativne modele, sredstva i oblike komunikacije, uključujući pristupačne informaciono-komunikacione tehnologije.

“Kvalitetno obrazovanje” podrazumijeva da obrazovanje:

- a) omogućava pristup učenju svim učenicima, posebno onima koji spadaju u ranjive kategorije, prilagođeno njihovim potrebama;
- b) osigurava bezbjedno i nenasilno okruženje za učenje gdje se poštuju sva prava;
- c) razvija ličnost i talente, te intelektualne i fizičke sposobnosti učenika, ohrabrujući ih da završe obrazovni program u koji su se upisali;
- d) promovira demokratiju, poštuje ljudska prava i socijalnu pravdu u okruženju učenja koje prepoznaje potrebe svih učesnika;
- e) omogućava učenicima da razvijaju odgovarajuće kompetencije, samopouzdanje i kritičko razmišljanje, pomažući im tako da postanu odgovorni građani sa većom mogućnošću zaposlenja;
- f) prenosi univerzalne i kulturne vrijednosti učenicima osposobljavajući ih da sami donose odluke;
- g) potvrđuje rezultate formalnog i neformalnog učenja na transparentan način koji se zasniva na objektivnoj procjeni, što omogućava priznanje stečenog znanja i kompetencija za dalje studije, zaposlenje i druge ciljeve;

¹⁰ UNESCO (2005) Guidelines for Inclusion: ensuring access to education for all, Paris.

¹¹ Preambula Konvencije o pravima osoba s invaliditetom.

- h) ima na raspolaganju kvalificirane nastavnike koji su posvećeni stalnom profesionalnom razvoju;
- i) nije podložno korupciji.

Međunarodna klasifikacija funkcioniranja, onesposobljenja i zdravlja (MKF)

Klasifikacija koja utvrđuje jedinstvenu i standardnu terminologiju i okvir za opisivanje zdravlja i stanja povezanih sa zdravljem. MKF pripada "porodici" međunarodnih klasifikacija koje je izradila Svjetska zdravstvena organizacija.

Organizacije osoba s invaliditetom

Organizacije ili udruženja osnovana s ciljem promoviranja i zagovaranja ljudskih prava osoba s invaliditetom, pri čemu većinu članova, kao i upravljačka tijela tih organizacija čine osobe s invaliditetom.

Osoba s invaliditetom

Osobe sa dugoročnim fizičkim, mentalnim ili senzornim oštećenjima koja zbog prepreka koje postoje u društvu i okruženju mogu ograničiti njihove mogućnosti učestvovanja u društvu i uživanja jednakog statusa sa onima koji nemaju takva oštećenja.

Pristupačnost

Pristupačnost je koncept koji sagledava u kolikoj mjeri okolina, usluga ili proizvod omogućava pristup najvećem mogućem broju ljudi, naročito osobama s invaliditetom.

Procjena

Postupak koji obuhvata pregled, interakciju i opservaciju pojedinaca ili grupa sa utvrđenim ili mogućim zdravstvenim stanjima, oštećenjima, ograničenjima aktivnosti ili ograničenjima učešća. Procjena može biti potrebna za rehabilitacijske intervencije ili mjerenje podobnosti za podršku u obrazovanju, socijalnu zaštitu ili druge usluge.

Progresivna realizacija

Koncept "progresivne realizacije" opisuje glavni aspekt obaveze država u vezi sa ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima po međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima. U osnovi je to obaveza države da poduzme odgovarajuće mjere ka punoj realizaciji ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava maksimalno koristeći svoja raspoloživa sredstva.¹²

Rana intervencija

Obuhvata strategije koje djetetu pružaju iskustvo i prilike u ranoj i predškolskoj dobi (od rođenja do 6. godine) s ciljem unapređenja stjecanja i primjene ponašanja koja oblikuju

---

¹² Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, Fact Sheet No. 33.

i utječu na djetetove interakcije s ljudima i objektima. Cilj rane intervencije je da porodicama koje imaju djecu u riziku od razvoja invaliditeta i socijalne isključenosti, osigura dobivanje neophodnih znanja, sredstava i podrške, kako bi maksimizirali fizički, kognitivni i emocionalni razvoj djeteta, poštujući raznolikost porodica i zajednica.

Razumno prilagođavanje

Prema članu 2. UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom, "Razumno prilagođavanje znači neophodno i odgovarajuće prilagođavanje i podešavanje koja ne predstavljaju nerazmjerno ili neprimjereno opterećenje da bi se u pojedinačnom slučaju, tamo gdje je to potrebno, osobi s invaliditetom osiguralo uživanje ili korištenje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima."

Razumno prilagođavanje u sistemu obrazovanja predstavlja odgovarajuća podešavanja (stručna, programska, didaktička, metodička, različiti kreativni načini pristupa) kojima se učenicima s invaliditetom omogućava i olakšava pristup općem obrazovanju i stjecanje potrebnih znanja i vještina na ravnopravnoj osnovi sa vršnjacima. Za razliku od obaveze osiguranja opće pristupačnosti, obaveza osiguravanja razumnog prilagođavanja stupa na snagu od momenata kada je dijete zatraži, odnosno kad se prepozna da će dijete trebati neka prilagođavanja kako bi moglo učiti i učestvovati u obrazovnom procesu kao i druga djeca, vršnjaci sa kojima ide u razred. Dužnost da se izvrše razumna prilagođavanja izjednačena je sa poduzimanjem koraka kojim bi se osiguralo najbolje moguće obrazovanje za učenike sa invaliditetom. Cilj razumnog prilagođavanja je da svako dijete sa invaliditetom dobije kvalitetno obrazovanje koje će najbolje biti prilagođeno njegovim sposobnostima.

Razumna prilagođavanja se direktno vezuju za pojedanačne učenike i konkretne situacije svakog učenika. Uskraćivanje razumnog prilagođavanja je oblik diskriminacije po osnovi invaliditeta i učenik može tražiti zaštitu svojih prava na sudu po ovoj osnovi. Ova obaveza se mora poštovati od najranijeg uzrasta, odnosno od uključivanja djece s invaliditetom u predškolsko obrazovanje. Uskraćivanjem na nižim obrazovnim nivoima, razvoj djetetovih potencijala može biti usporen i time otežan napredak na višim obrazovnim nivoima. Ono što je vrlo značajno za razumno prilagođavanje, kao uvjet aktivnog učešća djece s invaliditetom u obrazovnom procesu, jeste da ono ne mora uvijek biti materijalne prirode, nego je pitanje volje, kompromisa i stručnosti nastavnog osoblja i uprave škole tako da je razumno prilagođavanje bitno uključiti u obavezujuće akte kako bi nastavno osoblje bilo upoznato sa ovim obavezama. Njeno osiguravanje ne smije biti trošak za učenika, već sistem mora planirati i osigurati sredstva.

Da bi se na najbolji način odgovorilo na raznovrsne potrebe učenika s invaliditetom, vrlo je važno da sami učenici, odnosno njihovi roditelji i staratelji, budu uključeni u obrazovni proces. Ovo je također propisano Konvencijom, i ukoliko ovo izostaje, ne poštuje se princip učešća nosilaca ljudskih prava u donošenju odluka koje ih se tiču, tako da to umanjuje efektivnost kvaliteta inkluzivnog obrazovanja.

Primjer: Škola u kojoj se školuje učenik s oštećenjem sluha odlučuje bez savjetovanja s učenicom instalirati indukcijsku (slušnu) petlju u svim učionicama jer je to jedan od načina da se omogući pristupačnost informacijama i komunikacija. Međutim učenik ne koristi slušni aparat i nema koristi od indukcijske petlje. Učenik može očitavati s usana,

te bi razumno prilagođavanje u ovom slučaju bilo da se svi zaposlenici i učenici okrenu prema učeniku dok s njim razgovaraju, kako bi mogao jasno vidjeti njihove usne. Ovo ne zahtijeva nikakva finansijska izdvajanja. U slučaju da učenik koristi znakovni jezik za komunikaciju, onda je učeniku potrebno osigurati tumača znakovnog jezika ili nastavno osoblje i učenici trebaju savladati znakovni jezik kako bi mogli komunicirati sa učenikom s oštećenjem sluha.

Habilitacija i rehabilitacija

Pod habilitacijom i rehabilitacijom se podrazumijevaju efektivne i odgovarajuće mjere, koje osobama s invaliditetom omogućuju da postignu maksimalnu samostalnost, potpune fizičke, mentalne, socijalne i profesionalne kapacitete, i potpunu uključenost i učešće u svim aspektima života.¹³

Univerzalna deklaracija ljudskih prava, član 26. (definicija koju koristi UNESCO): U srcu inkluzivnog obrazovanja je pravo čovjeka na obrazovanje, kako se navodi u Univerzalnoj deklaraciji ljudskih prava iz 1948. godine: 'Svako ima pravo na obrazovanje... Obrazovanje će biti besplatno, bar u elementarnim i osnovnim fazama. Osnovno obrazovanje bit će obavezno. Obrazovanje će biti usmjereno ka punom razvoju ličnosti i jačanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Promovirat će razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo među državama, rasnim ili vjerskim grupama, i dalje će promovirati aktivnosti Ujedinjenih nacija u cilju održanja mira'. Inkluzija se bavi pružanjem odgovarajućeg odgovora na široki spektar potreba za učenjem u formalnom i neformalnom obrazovnom okruženju. Umjesto da bude marginalno pitanje o tome kako neki učenici mogu biti integrirani u redovne tokove obrazovanja, inkluzivno obrazovanje je pristup koji traži načine da transformira obrazovne sisteme i druga okruženja za učenje kako bi odgovorili na različitost učenika. Cilj inkluzije je usmjerenu pravcu osposobljavanja nastavnika i učenika da se osjećaju prijatno sa različitostima i da to vide kao izazov i bogatstvo okruženja za učenje, a ne kao problem.

Univerzalni dizajn

Univerzalni dizajn (UD) u obrazovanju osigurava da obrazovni sadržaji budu pristupačni svim korisnicima (uključujući učenike, roditelje, uposlenike, administratore i posjetitelje), uzimajući u obzir njihov širok spektar karakteristika (godine, invaliditet, stil učenja, gender, etničko porijeklo i dr.) prilikom osmišljavanja svih obrazovnih proizvoda i okruženja. Prvobitno se odnosio na oblast arhitekture, a sada i na komercijalne proizvode i IT. UD cijeni različitost i inkluzivnost.

UD se primjenjuje u mnogim obrazovnim proizvodima (kompjuteri, web-stranice, software, udžbenici, oprema u laboratorijama) i okruženjima (učionice, biblioteke, odjel za podršku učenicima, kantine, kursevi za učenje na daljinu). Za razliku od prilagođavanja za određenu osobu s invaliditetom, praksa UD u obrazovanju je proaktivna i koristi svim učenicima, uključujući one koji u školi nemaju potrebu za prilagođavanje vezano za invalidnost.¹⁴

¹³ Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, član 26.

¹⁴ Resurs: Pristup školi i obrazovno okruženje II – Univerzalni dizajn za učenje (UNICEF, 2014) – priručnik i webinar <https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/Booklet%2011%20-%20Serbian%20Version.pdf>.

Korišteni dokumenti i materijali

Indeks inkluzivnosti – Razvoj učenja i učešća u školama,
Tony Booth & Mel Ainscow (2002).

*Inkluzivno obrazovanje kao ljudsko pravo – Analiza međunarodnih pravnih
obaveza za implementaciju inkluzivnog obrazovanja u zakonodavstvu,*
Lisa Waddington & Carly Toepke (2015).

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, Ujedinjene nacije (2008).

Konvencija o pravima djeteta, Ujedinjeni narodi (1990.).

Okvir za mapiranje politika u oblasti inkluzivnog obrazovanja,
Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje (2018).

Okvirni zakoni u oblasti obrazovanja u Bosni i Hercegovini:

- *Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini*
("Službeni glasnik BiH", broj 88/07);
- *Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini*
("Službeni glasnik BiH", broj 18/03);
- *Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u Bosni i Hercegovini*
("Službeni glasnik BiH", broj 63/08);
- *Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje*
("Službeni glasnik BiH", broj 88/07) i
- *Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini*
("Službeni glasnik BiH", broj 59/07, 59/09).

Opći komentar na član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom.

Organizacija mjera za podršku inkluzivnom obrazovanju,
Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje (2014).

Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini,
Ministarstvo civilnih poslova BiH, 2019.

Razvoj indikatora za inkluzivno obrazovanje u Evropi,
Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje (2009).

Smjernice za primjenu inkluzivnih praksi u nastavi,
Udruženje "Društvo ujedinenih građanskih akcija" (2018).

Univerzalni dizajn u obrazovanju: principi i primjena (2019),
<https://www.washington.edu/doit/universal-design-education-principles-and-applications>.

INDIKATORI ZA PRAĆENJE REALIZACIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U OBLASTI ZAKONODAVSTVA

Zakonodavstvo u obrazovanju treba biti zasnovano na temeljnoj obavezi da se osigura **pravo svakog djeteta s invaliditetom na kvalitetno inkluzivno obrazovanje**. Zakonodavstvo treba biti vođeno usaglašenom vizijom, te naglašavati zajedničku odgovornost svih edukatora, lidera i donosilaca odluka za ostvarenje te vizije.

Koncept inkluzije u obrazovanju kroz legislativu treba biti jasno definiran kao pitanje koje povećava kvalitet i pravičnost za sve učenike. Zakonodavstvo se zasniva na **temeljnoj predanosti da se osigura pravo svakog učenika** na inkluzivne i pravične prilike u skladu s **principima UN Konvencije o pravima djeteta (UNCRC) i UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (UNCRPD)**. Inkluzija u obrazovanju za svako dijete se osigurava zakonodavstvom koje štiti prava **svih vulnerabilnih grupa**, uključujući djecu s invaliditetom. Od presudne je važnosti da se prilikom izrade, harmonizacije i primjene legislative uzmu u obzir **stanovišta učenika i porodica**. Potrebno je osigurati **isti kvalitet obrazovnih usluga** bez obzira na razlike u geografskoj lokaciji (*kao što su izolirane ili ruralne oblasti*).

Zakonodavstvo u ovom dokumentu podrazumijeva zakone, propise i niže podzakonske akte kao što su pravilnici, instrukcije, uredbе, odluke itd.

Obrazovne vlasti uključuju institucije ministarstva obrazovanja, pedagoške zavode, institute itd. čija je primarna dužnost obrazovanje na svakom administrativnom nivou uređena Bosne i Hercegovine.

Izvori verifikacije ovih indikatora su zakoni i podzakonski akti koji su donijele obrazovne vlasti.

UVJET 1

Potpuna usaglašenost zakonodavstva u obrazovanju (državno, entitetsko, kantonalno zakonodavstvo BD) sa međunarodnim sporazumima kao što su UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, UN Konvencija o pravima djeteta, općim komentarima Odbora Ujedinjenih nacija koja prate provođenje sporazuma iz oblasti ljudskih prava.

- 1.1 Jasno iskazano opredjeljenje za implementaciju inkluzivnog obrazovanja djece s invaliditetom kroz jasno i nedvosmisleno razumijevanje inkluzivnog obrazovanja.
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima,¹⁵ podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja obrazovanja.
- 1.2 Principi inkluzivnog obrazovanja (univerzalno obrazovanje, pravičnost, prilagođavanje, fleksibilnost, samoopredjeljenje, pristup, učešće roditelja/staratelja) su integralni dio obrazovnih politika.
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja i obrazovanja.
- 1.3 Terminologija koja definira inkluzivno obrazovanje u svim zakonima i propisima usklađena je sa zvaničnim prevodom Konvencije o pravima osoba s invaliditetom UN na tri službena jezika Bosne i Hercegovine, gdje član 7. govori o "djeci s invaliditetom".
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja i obrazovanja kao i svi drugi zakoni i propisi koji na bilo koji način reguliraju pitanje inkluzivnog obrazovanja.
- 1.4 Strategije i politike, te zakonski i podzakonski propisi jasno definiraju da se implementacija inkluzivnog obrazovanja temelji na pristupu invalidnosti s aspekta poštivanja principa ljudskih prava kao što su jednakost i nediskriminacija, urođeno dostojanstvo i različitost, te poštivanje razvojnih sposobnosti djece s invaliditetom, kao i poštivanja prava djece s invaliditetom da sačuvaju svoj identitet.
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja obrazovanja.
- 1.5 Propisana obaveza osiguravanja razumnih prilagođavanja u skladu sa poštovanjem principa nediskriminacije i jednakosti, kao i sankcije za uskraćivanje razumnog prilagođavanja koje predstavlja diskriminaciju po osnovi invaliditeta.
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja obrazovanja, Zakon o zabrani diskriminaciji BiH, Smjernice za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini, Protokol o postupanju u slučaju vršnjačkog nasilja u obrazovnom sistemu/Protokol o postupanju u slučaju nasilja u školi, Protokol o postupanju u slučaju nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja djece.
  - 1.5.1. Definiran postupak prevencije, zaštite i žalbe na diskriminaciju po osnovi invaliditeta

---

¹⁵Zbog različitih naziva zakona o obrazovanju u BiH, u svim izvorima verifikacije se koristi ovaj izraz koji se odnosi na relevantne zakone o predškolskom odgoju i obrazovanju, zakone o osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju i odgoju/vaspitanju.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja obrazovanja, Zakon o zabrani diskriminacije BiH, Smjernice za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini, Protokol o postupanju u slučaju vršnjačkog nasilja u obrazovnom sistemu/Protokol o postupanju u slučaju nasilja u školi, posebni podzakonski akti – uputstva Ministarstava obrazovanja.

UVJET 2

Zakonodavstvo u obrazovanju pokriva sve nivoe obrazovanja.

2.1 Zakonodavstvo regulira inkluzivno obrazovanje na svim nivoima obrazovanja (predškolsko, osnovno obrazovanje, srednje obrazovanje – opće i stručno, visoko obrazovanje i obrazovanje odraslih).

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja i obrazovanja.

2.2 Definirana obaveza osnivača/nadležne institucije da osigura finansijske resurse za potrebe implementacije inkluzivnog obrazovanja na svim nivoima obrazovanja.

Izvori verifikacije: budžeti (državni, entitetski, kantonalni, općinski).

2.2.1. Budžetske stavke sadrže finansiranje resursa (ljudskih, tehničkih, materijalnih) za realizaciju inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: budžeti (državni, entitetski, kantonalni, općinski).

2.3 Pravilnici o obrazovanju uključuju segment inkluzivnog obrazovanja djece s invaliditetom na svim nivoima obrazovanja, usklađeni sa zakonima u obrazovanju i sa zahtjevima člana 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom sa jasno definiranim ulogama, pravima i odgovornostima svih aktera (učenika, roditelja/staratelja, nastavnika, škole i sl.).

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju.

2.3.1. Uspostavljene procedure za upis, pristup, način rada, pohađanje i napredak za svu djecu na svim nivoima obrazovanja (predškolsko, osnovno obrazovanje, srednjoškolsko obrazovanje – opće i stručno, visoko obrazovanje i obrazovanje odraslih).

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja obrazovanja, Zakoni o obrazovanju odraslih.

2.3.2. Definirane mjere za podršku učenju i učešću prilagođene potrebama i potencijalima svakog učenika uz promociju pravičnosti i jednakih prilika u pristupu kurikulumu, i drugim aktivnostima.

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju, standardi i normativi.

2.3.3. Definirane odgovornosti nosioca odgojno-obrazovnog procesa kako bi stjecanje obrazovanja i uspješan prelazak u odraslo doba bili rezultat sinergije

između poštivanja individualnih prava i razvoja sposobnosti i ostvarivanja potencijala.

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju.

UVJET 3

Zakonodavstvo u obrazovanju regulira pitanja obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika, stručnih saradnika, nenastavnog osoblja i sl. sa posebnim naglaskom na različitost.

3.1 Inkluzivno obrazovanje se kao obavezni kolegij nalazi u kurikulumu inicijalnog obrazovanja svog nastavnog osoblja, s posebnim naglaskom na obaveznu praksu zasnovanu na razumijevanju ljudske različitosti, rasta i razvoja, modelu ljudskih prava pristupa invaliditetu, te strategijama prepoznavanja funkcionalne sposobnosti, snaga djeteta i stilova učenja kako bi se optimiziralo učešće u procesima odgoja i obrazovanja.

Izvori verifikacije: Zakoni o visokom obrazovanju, Nastavni planovi i programi fakulteta.

3.1.1. Izrađen i implementiran kurikulum inkluzivnog obrazovanja za sve buduće profesije nastavnog osoblja i stručnih saradnika koji uključuje obaveznu neposrednu praksu s posebnim fokusom na djecu s invaliditetom.

Izvori verifikacije: Nastavni planovi i programi fakulteta.

3.2 Propisana obaveza kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika i stručnih saradnika uz rad kroz obavezno pohađanje organiziranih edukacija iz oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja, njihovu primjenu u školskoj praksi koja uključuje i usvajanje dodatnih kompetencija (učenje o korištenju asistivnih tehnologija i alternativnih načina komunikacije, Brajevo pismo, znakovni jezik i razvoj, planiranje, primjenu te praćenje individualnih obrazovnih programa), sve u cilju razumijevanja specifičnih zahtjeva učenja i usmjerenja na ishode učenja.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima i pravilnici o stručnom usavršavanju nastavnika, pedagoški standardi, izvještaji sa edukacija na kojima su učestvovali.

3.2.1. Izrađeni katalozi obuke za inkluzivno obrazovanje sa ishodima učenja za nastavnike.

Izvori verifikacije: Katalozi obuke.

3.2.2. Definirana periodična procjena i evaluacija škola, pedagoških zavoda, nastavnika i stručnih saradnika.

Izvori verifikacije: Pravilnici o nadzoru i praćenju stručnih saradnika i nastavnika.

3.3 Izrađene smjernice i sistem podrške za: individualizaciju; podučavanje sadržaja pomoću različitih nastavnih metoda; razvoj i primjenu individualnih obrazovnih planova i programa usmjerenih na ishode učenja.

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju.

UVJET 4

Zakonodavstvo u obrazovanju regulira pitanja o osiguranju prava na različitosti i pravičnosti u svim obrazovnim institucijama za sve učenike.

4.1 Uspostavljena su pravila/procedure koje promoviraju integrirani pristup sa naglaskom na procjenu potrebne podrške u učenju za dijete uzimajući u obzir akademske, ponašajne, socijalne i emocionalne potrebe, ali i faktore okruženja s ciljem uklanjanja prepreka i stvaranja odgovornog i senzibiliziranog pristupa i razumijevanja snaga i potreba djece/učenika s invaliditetom koja obavezno uključuju, ali se i ne ograničavaju na:

4.1.1. Saradnju i partnerstvo između sektora obrazovanja i sektora zdravstva vezano za stručnu opservaciju djece do navršene 3. godine života i potrebnu medicinsku rehabilitaciju, uključujući i javne ustanove iz oblasti socijalne zaštite, zdravstva i obrazovanja uz korištenje i razumijevanje MKF (Svjetska zdravstvena organizacija) *Model konceptualizacije postojećeg razumijevanja dinamike funkcioniranja i poteškoća u kontekstu ambijentalnih i ličnih faktora.

Izvori verifikacije: Preporuke za unapređenje inkluzivnog obrazovanja u BiH.

4.1.2. Saradnju i partnerstvo između sektora obrazovanja i sektora za socijalnu politiku vezano za osiguravanje usluga habilitacije i socijalne rehabilitacije kao i pružanja edukacijsko-rehabilitacijske podrške djeci s invaliditetom kao i nastavnom osoblju.

Izvori verifikacije: Protokol o međusektorskoj saradnji.

4.1.3. Saradnju i partnerstvo između sektora obrazovanja i organizacija osoba s invaliditetom vezano za promociju i zagovaranje prava osoba s invaliditetom, podizanje svijesti u zajednici o potrebama i mogućnostima osoba s invaliditetom te savjetovanje u određenim područjima i temama vezanim za invaliditet.

Izvori verifikacije: Protokol o međusektorskoj saradnji.

4.1.4. Saradnju i partnerstvo između sektora obrazovanja i stručnih organizacija i institucija kao resursnih centara za pružanje usluga iz oblasti socijalne i medicinske rehabilitacije, te podizanja ličnih i profesionalnih kompetencija roditelja i nastavnog osoblja.

Izvori verifikacije: Protokol o međusektorskoj saradnji.

4.1.5. Osiguravanje razumnog prilagođavanja bez odlaganja, u cilju poštivanja nediskriminacije, jednakih mogućnosti i tretmana svih učenika bez izuzetka.

Izvori verifikacije: Pravidnici o odgoju i obrazovanju, IPP, izvještaji odgojno-obrazovnih institucija, zapisnici Inkluzivnih timova iz škola, svjedočanstvo roditelja/staratelja/učenika.

4.1.6. Izradu razvojnih mapa, individualnih tranzicijskih programa, individualnih obrazovnih programa.

Izvori verifikacije: Pravidnici o odgoju i obrazovanju, NPP, izvještaji odgojno-obrazovnih institucija, svjedočanstvo roditelja/staratelja/učenika.

4.1.7. Definirati pristup mehanizmima žalbe učenika s invaliditetom u vezi sa kršenjem ili onemogućavanjem prava na obrazovanje.

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju, svjedočanstvo roditelja/staratelja/učenika.

4.2 Svaki učenik s invaliditetom, uz obrazovnu ispravu o završenom nivou obrazovanja, dobija i individualni tranzicijski plan koji uzima u obzir interesiranja, vještine i očekivanja djeteta i porodice opisujući njegova/njena postignuća i mogućnosti u odnosu na sljedeći obrazovni nivo, tržište rada ili uključivanje u život u zajednici.

Izvori verifikacije: Izvještaj škole, Individualni tranzicijski plan, svjedočanstvo roditelja/staratelja/učenika.

UVJET 5

Zakonodavstvo u obrazovanju regulira pitanja praćenja i odgovornosti za sve obrazovne institucije i učenike, kao preduvjet kvalitetnog i realističnog planiranja budućih aktivnosti i resursa.

5.1 Propisana obaveza kontinuiranog praćenja stanja inkluzivnog obrazovanja.

5.1.1. Izrađeni i primijenjeni indikatori za redovno praćenje i izvještavanje o napretku ostvarivanja prava na kvalitetno inkluzivno obrazovanje za svu djecu.

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju.

5.1.2. Definiran kvalitet u obrazovanju (naprimjer, pet dimenzija koje je preporučio UNESCO: poštovanje prava, jednakosti, relevantnost, važnost i djelotvornost).

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja i obrazovanja, izvještaj o radu ministarstava obrazovanja/prosvjete, godišnji izvještaji institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine i Ombudsmana za djecu RS, specijalni izvještaji Ombudsmena Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine i Ombudsmana za djecu RS i preporuke po pojedinačnim žalbama (koje se izdaju u cilju otklanjanja utvrđenih kršenja).

5.2 Propisana obaveza monitoringa funkcionalnosti obrazovnog Sistema.

5.2.1. Izrađen i primijenjen instrument za samoevaluaciju učenika, evaluaciju roditelja i nastavnog osoblja

Izvori verifikacije: Pravilnik o praćenju rada škole, podzakonski akti, strateški dokumenti u oblasti odgoja i obrazovanja, Postojanje instrumenta za samoevaluaciju učenika, evaluaciju roditelja i nastavnog osoblja, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika

5.2.2. Obrazovne vlasti (ministarstva, pedagoški zavodi, instituti, odjeli za obrazovanje) uspostavile i implementiraju pravila za sistem monitoringa uspješnosti u podučavanju, podrške u učenju i socijalizaciji.

Izvori verifikacije: Pravilnik o praćenju rada škole, Plan razvoja škola, Instrumentarij za vrednovanje rada škola.

5.3 Uspostavljena jedinstvena pravila za vođenje evidencije i sistem monitoringa nivoa učešća (postotak: upisa, kompletiranja školovanja, odustajanja i isključivanja, premještanja u/iz specijalnih škola).

Izvori verifikacije: izvještaji o radu škola, Analiza uspjeha učenika.

5.4 Propisana obaveza ministarstva obrazovanja na javno objavljivanje i promociju informacija iz relevantnog zakonodavstva koje se tiče prava na obrazovanje sve djece i prava na žalbe vezane za obrazovanje na web-stranicama ministarstva obrazovanja, kao i koristeći sva druga sredstva i načine javnog informiranja, a u skladu sa principima transparentnosti i javnosti.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju svih nivoa, podzakonski dokumenti, strateški dokumenti u oblasti odgoja i obrazovanja, svjedočanstava roditelja/staratelja/učenika, broj riješenih žalbenih postupaka.

INDIKATORI ZA PRAĆENJE REALIZACIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U OBLASTI UČEŠĆA

Učešće podrazumijeva uključenost u sve životne situacije. Osobe su uključene ako se angažiraju ponašajno, emocionalno i kognitivno u aktivnostima koje su tipične za njihovo okruženje, te usmjerene u pravcu postizanja socijalno ili lično sadržajnih ciljeva.

Uvažavanjem različitih interesa, znanja, vještina, sposobnosti djeteta i okruženja iz kojeg dijete dolazi postiže se adekvatna profesionalna orijentacija, s krajnjim ciljem ostvarivanja prava na samostalan život i rad.

U oblasti učešća se daje osvrt na pristup obrazovanju, upis – prijem i odabir škole, kao i na pitanja kurikuluma (učesća u nastavnom procesu, učenju i podučavanju, školskim aktivnostima), identifikaciji potreba, procjeni potreba i planiranju. To zahtijeva ispunjavanje sljedećeg:

1. Prijemne politike promoviraju pristup redovnom odgoju i obrazovanju za svako dijete.
2. Smjernice državnog/entitetskog/kantonalnog/Brčko distrikt kurikuluma u potpunosti reguliraju obrazovnu inkluziju svakog učenika.
3. Državni/entitetski/kantonalni/Brčko distrikt sistemi procjene znanja u potpunosti slijede principe inkluzivne procjene i ne predstavljaju prepreku učešću u učenju i aktivnostima.
4. Identifikacija obrazovnih potreba i načini procjene u potpunosti promoviraju i podržavaju inkluziju.

Samo se na ovaj način može osigurati da se svaka osoba osjeća sigurno, uvažavano i ravnopravno. Stvara se okruženje koje prepoznaje i cijeni različitost zajednice, te poštuje, podržava, potiče i nagrađuje svakog učenika.

UVJET 1

Prijemne politike promoviraju pristup redovnom odgoju i obrazovanju za svu djecu.

- 1.1 Pristup kvalitetnom odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima osiguran za svako dijete.
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima.
  - 1.1.1. Procenat djece uključene u predškolske i školske ustanove (državne i privatne), uključujući procenat djece s invaliditetom.
Izvori verifikacije: Ministarstvo civilnih poslova BiH, Agencija za statistiku BiH i entitetske agencije za statistiku, izvještaji predškolskih i školskih ustanove (državnih i privatnih).
  - 1.1.2. Roditelji/staratelji djece s invaliditetom imaju podršku i obuku o pravima svog djeteta, razvojnim specifičnostima, te dostupnim servisima podrške.
Izvori verifikacije: Pravilnici o upisu djece u predškolske i školske ustanove, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.
  - 1.1.3. Sva djeca s invaliditetom se upisuju u škole/predškolske ustanove na upisnom području mjesta stanovanja.¹⁶
Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.
- 1.2 Uspostavljena pravila za učešće djece s invaliditetom u odgojno-obrazovnom procesu (predškolsko, osnovno i srednjoškolsko obrazovanje – opće i stručno).
  - 1.2.1. Osiguranje nulte stope neučešća u odgoju i obrazovanju.
Izvori verifikacije: Izvještaji nadležnih ministarstava obrazovanja.
  - 1.2.2. Broj i postotak učenika s invaliditetom u: redovnim odjeljenjima, specijalnim odjeljenjima, specijalnim školama, kući, nekoj od institucija zdravstvene i socijalne zaštite, domovima za maloljetne osobe, te koji su isključeni iz obrazovnog sistema.
Izvori verifikacije: Godišnji program rada (GPR) odgojno-obrazovnih institucija, Izvještaji iz zdravstvenog i socijalnog sektora, izvještaji o realizaciji GPR.
  - 1.2.3. Osigurana procjena okruženja za učenje uz uvažavanje mišljenja djeteta.
Izvori verifikacije: Zakon o predškolskom/osnovnom/srednjem odgoju i obrazovanju svih nivoa svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.
- 1.3 Uspostavljena pravila za prilagođen prijevoz.
  - 1.3.1. Postotak djece koja koriste (prilagođen) prijevoz.

---

¹⁶U RS je upisno područje Republika Srpska, ali samo za mali broj djece koja zbog težine smetnji koje imaju bivaju upisana u škole za djecu sa smetnjama u razvoju s područja Republike Srpske. Sva ostala djeca bi trebala biti upisana u predškolske i školske ustanove najbliže mjestu stanovanja.

- Izvori verifikacije:** Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, pedagoški standardi, Izvještaji nadležnih ministarstva.
- 14 Uspostavljena pravila za osiguranje informacijsko-komunikacijskih pomagala za učenike u skladu sa njihovim potrebama, kako bi se osigurala pristupačnost nastavnih materijala, komunikacija sa okolinom, učešće u radu, nastava na daljinu i sl.
- 1.4.1. Specifikacija informacijsko-komunikacijskih pomagala za svaki tip invaliditeta i odgojno-obrazovnih potreba.
Izvori verifikacije: Pedagoški standardi i normativi.
- 1.4.2. Smjernice za osiguravanje pristupačnosti nastavnih materijala.
Izvori verifikacije: Pedagoški standardi i normativi.
- 15 Propisana obaveza planiranja i osiguravanja pristupačnosti svih nivoa odgojno-obrazovnih institucija.
- 1.5.1. Novi odgojno-obrazovni objekti projektirani i izgrađeni po principu univerzalnog dizajna kroz standarde pristupačnosti.
Izvori verifikacije: Pedagoški standardi i normativi, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.
- 1.5.2. Za postojeće objekte je određen vremenski okvir za adaptaciju kako bi se ispunili uvjeti u skladu s Općim komentarom br. 2 i važećim podzakonskim aktima o građenju pristupačnog okruženja¹⁷.
Izvori verifikacije: Pedagoški standardi i normativi, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

UVJET 2

Smjernice državnog/entitetskog/kantonalnog/Brčko distrikt kurikulumu u potpunosti reguliraju obrazovnu inkluziju svakog učenika.

- 2.1 Uspostavljena pravila za fleksibilnost kurikulumu kako bi se odgovorilo na obrazovne potrebe svih učenika, uključujući i onih s invaliditetom.
Izvori verifikacije: Pravilnik o odgoju i obrazovanju, ishodi učenja, NPP i kurikulumi, IOP, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.
- 2.2 Uspostavljena pravila za uspostavljanje kurikulumu koji je povezan sa stvarnim životnim potrebama učenika, a ne samo s akademskim učenjem.
Izvori verifikacije: NPP i kurikulumi, IOP, Pravilnik o "inkluzivnom obrazovanju" ili drugi pravilnici iz oblasti inkluzije.

¹⁷Uredba o prostornim standardima urbanističko-tehničkim uvjetima i normativima za sprečavanje stvaranje arhitektonsko-urbanističkih prepreka za osobe s umanjnim tjelesnim mogućnostima ("Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine", br. 5 / 00,48 / 09), Pravilnik o uvjetima za planiranje i projektiranje objekata za nesmetano kretanje djece i lica sa smanjenim fizičkim sposobnostima ("Službeni glasnik RS", br. 44/11).

UVJET 3

Državni/entitetski/kantonalni/Brčko distrikt sistemi procjene znanja u potpunosti slijede principe inkluzivne procjene i ne predstavljaju prepreku učešću u učenju i aktivnostima.

3.1 Uspostavljena pravila za ocjenjivanje širokog spektra ishoda učenja.

3.1.1. Djeca s invaliditetom uključena u procjene znanja na nivou države.

Izvori verifikacije: Međunarodni programi istraživanja i testiranja (PISA, TIMSS, PIRS), izvještaji ministarstva ili drugog nadležnog tijela koje organizira ove procjene znanja, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

3.2 Uspostavljena pravila za procjenu koja uključuju i potiču uspjeh svih učenika, te jasno definirana pravila za ocjenjivanje djece s invaliditetom u skladu sa njihovim obrazovnim planom i individualnim pristupom.

Izvori verifikacije: Pravilnik o ocjenjivanju.

3.2.1. Svaki učenik, uključujući i učenika s invaliditetom, uz obrazovnu ispravu o završenom nivou obrazovanja dobija i dodatak koji opisuje njegova/njena postignuća i kompetencije.

Izvori verifikacije: Pravilnik o odgoju i obrazovanju (opis učeničkih postignuća), svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

3.3 Uspostavljena pravila za niz procjena koje se koriste da bi se omogućilo svim učenicima da pokažu svoje vještine.

3.3.1. Vrste procjene znanja odgovaraju potrebama i mogućnostima učenika.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, Pravilnik o inkluzivnom obrazovanju, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

3.3.2. Osigurana podrška za vrijeme provjere znanja u svrhu boljeg razumijevanja.

Izvori verifikacije: Pravilnici o odgoju i obrazovanju, izvještaji pedagoških zavoda, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

UVJET 4

Identifikacija opsega podrške u skladu sa potrebama i načini procjene u potpunosti promoviraju i podržavaju inkluziju (učešće u procjeni, planiranju, odgojno-obrazovnom procesu, te predškolskim/školskim aktivnostima).

4.1 Procedure su nediskriminirajuće i zasnovane su na pristupima dobre prakse.

4.1.1. Početna identifikacija potreba djece se provodi holistički i ima u vidu primarno potrebe i interesiranja djeteta te procjenu funkcionalnih sposobnosti.

Izvori verifikacije: Pravilnik o odgoju i obrazovanju, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.1.2. Planiranje individualnih razvojnih mapa koje uključuju saradnju s roditeljima/starateljima.

Izvori verifikacije: Pravilnik o odgoju i obrazovanju, Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja pedagoške dokumentacije i evidencije, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.1.3. Djeca su uključena u planiranje vlastitih obrazovnih ciljeva po principu osobno usmjerenog pristupa u planiranju.

Izvori verifikacije: Pravilnik o odgoju i obrazovanju, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.2 Nastavnici koriste odgovarajući spektar instrumenata za procjenu svojih strategija podučavanja, uključujući i samoprocjenu.

4.2.1. Programi osposobljavanja za samostalni rad u odgojno-obrazovnim ustanovama uključuju sadržaje i razvoj kompetencija u primjeni odgovarajućeg spektra instrumenata.

Izvori verifikacije: Pravilnik o načinu i uvjetima polaganja stručnih ispita.

4.2.2. Planovi profesionalnog usavršavanja odgovaraju potrebama radnog mjesta.

Izvori verifikacije: Pravilnik o stručnom usavršavanju, ocjenjivanju i napredovanju nastavnika, Urađen Katalog programa obuke.

4.2.3. Nastavnici učestvuju u procesu profesionalnog usavršavanja, te reflektiraju praksu primjene odgovarajućih spektara instrumenata.

Izvori verifikacije: Pravilnik o praćenju rada nastavnika, Izvještaji nadležnih ministarstava/pedagoških zavoda, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova.

4.3 Djeca su uključena u školske vannastavne aktivnosti u skladu s iskazanim interesiranjima koja zadovoljavaju njihove potrebe i doprinose razvoju vještina, stavova i znanja.

4.3.1. Broj djece koja su uključena u vannastavne aktivnosti.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, izvještaj o radu škola, izvještaj ministarstva obrazovanja/prosvjete/pedagoških zavoda.

4.3.2. Školske aktivnosti se ne naplaćuju da bi bile svima dostupne.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, pravilnik o odgoju i obrazovanju, izvještaji Ombudsmena, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.4 Priznaje se vrijednost vršnjačkoj grupi u učenju, izgradnji pozitivnih odnosa, prijateljstva i prihvatanja.

4.4.1. Vršnjaci su uključeni u programe međusobne podrške s posebnim fokusom na

vršnjake koji su u riziku od socijalne isključenosti.

Izvori verifikacije: Pravilnik o inkluzivnom odgoju i obrazovanju, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.5 Djeca s invaliditetom dobijaju podršku u procesu tranzicije iz jednog odgojno-obrazovnog nivoa u drugi uz osiguravanje razumnog prilagođavanja i jednakosti u postupku ocjenjivanja i ispitivanja kao potvrde njihovih sposobnosti i postignuća na ravnopravnoj osnovi s drugima.

4.5.1. Tranzicijski planovi kreirani za djecu s invaliditetom.

Izvori verifikacije: Pravilnik o inkluzivnom odgoju i obrazovanju, izvještaji odgojno obrazovnih institucija, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.6 Broj djece koja borave u institucijama za dugotrajno zbrinjavanje osoba s invaliditetom kojima je omogućen pristup inkluzivnom obrazovanju kroz njihovo povezivanje s inkluzivnim institucijama u zajednici.

4.6.1. Postotak djece koja borave u institucijama koja su uključena u redovan odgojno-obrazovni proces.

Izvori verifikacije: ministarstvo obrazovanja/prosvjete/odjel za obrazovanje, ministarstvo rada i socijalne politike/ministarstvo socijalne zaštite, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika.

4.7 Eliminirana isključenost osoba s invaliditetom iz standardnih kvantitativnih i kvalitativnih mehanizama prikupljanja podataka, uključujući odbijanje roditelja da prizna postojanje invaliditeta djeteta, nedostatak rodnog lista ili nevidljivosti unutar institucija.

Izvori verifikacije: Izvještaji koji sadrže podatke o broju djece upisane u predškolske i školske ustanove razvrstane po osnovi roda, invaliditeta, socijalnog statusa itd.

4.7.1. Podaci se prikupljaju u saradnji s porodilištima, domovima zdravlja, pedijatrijskim klinikama, porodičnim savjetovalištima, centrima za rani rast i razvoj, centrima za socijalni rad i drugim organizacijama.

Izvori verifikacije: Zavod za javno zdravstvo, Izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova o upisu, Izvještaji Odjela za društvene djelatnosti/općine.

INDIKATORI ZA PRAĆENJE REALIZACIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U OBLASTI FINANSIRANJA

Definicija kvalitete prema normi ISO 9000: “Kvaliteta je stepen do kojeg skup svojstvenih karakteristika ispunjava zahtjeve”.

Kvalitet finansiranja inkluzivnog obrazovanja je stepen do koga finansiranje obrazovanja osigurava **pravo svakog učenika na inkluzivne i pravične prilike** u skladu sa principima UN konvencije o pravima djeteta (UNCRC) i UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (UNCRPD).

U suštini, pojam kvalitet finansiranja treba shvatiti u smislu osiguranja sistematskog finansijskog pristupa u **osiguranju i dostupnosti budžetskih sredstava**, kako bi se osiguralo pravo svakog učenika na pravične prilike u obrazovanju u skladu s principima ljudskih prava i svih relevantnih međunarodnih uputstava o pravičnosti, nediskriminaciji i društvu jednakih mogućnosti.

U kreiranju finansijskog okvira i budžetskih izdvajanja za inkluzivno obrazovanje potrebno je **uvođenje izdvojenog koda ili budžetske stavke** koja potvrđuje postojanje i visinu izdvajanja, a informacije o tome moraju biti jasne, tačne, objektivne, važeće i lako dostupne svim stranama zainteresiranim za inkluzivno obrazovanje.

UVJET 1

Budžet ministarstva obrazovanja u potpunosti podržava finansiranje inkluzivnog obrazovanja na svim nivoima (predškolsko, osnovno, srednje, visokoškolsko)

1.1 Nadležne obrazovne vlasti u redovne godišnje budžete uključile su budžetsku stavku namijenjenu finansiranju implementacije inkluzivnog obrazovanja.

1.1.1. Napravljen plan integracije finansiranja iz budžeta i iz donatorskih projekata u oblasti inkluzivnog obrazovanja s naglaskom za djecu s invaliditetom.

Izvori verifikacije: Budžeti svih nivoa odgoja i obrazovanja.

1.2 Budžetsko izdvajanje usmjereno na inkluzivno obrazovanje pokriva finansiranje sve potrebne podrške za odvijanje nastavnog procesa u koji su uključeni i učenici s invaliditetom kako bi se zadovoljio princip jednakih mogućnosti i ravnopravnosti učešća u procesu obrazovanja.

1.2.1. Finansiranje za pristup inkluzivnom obrazovanju za sve učenike osiguravaju nadležne obrazovne vlasti.

Izvori verifikacije: Budžeti nadležnih institucija (Vlada), budžeti svih nivoa obrazovanja.

1.2.2. Budžetsko izdvajanje namijenjeno za inkluzivno obrazovanje obavezno uključuje, ali se ne ograničava, na pokrivanje troškova pristupačnosti informacija i komunikacije, prijevoza djece s invaliditetom, te razumna prilagođavanja i stručne podrške u nastavi.

Izvori verifikacije: Budžeti nadležnih institucija (Vlada), općina, budžeti svih nivoa obrazovanja.

1.3 Budžetsko izdvajanje namijenjeno za unapređenje znanja budućeg nastavnog osoblja kao i usavršavanje znanja postojećeg.

1.3.1. Finansiranje stručnog usavršavanja nastavnog osoblja i stručnih saradnika osiguravaju nadležne obrazovne vlasti.

Izvori verifikacije: Budžeti svih nivoa obrazovanja.

UVJET 2

Finansiranje inkluzivnog obrazovanja s naglaskom na djecu s invaliditetom se temelji na obrazovnim potrebama učenika.

2.1 Finansiranje se planira na osnovi prikupljenih podataka o broju djece/ učenika s invaliditetom, te identifikaciji potrebnih prilagodbi i pratećih usluga kako bi se zadovoljile njihove potrebe.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, budžeti, budžeti svih nivoa obrazovanja.

2.2 Odgovarajuće finansiranje je dodijeljeno za identifikaciju potreba i odgovarajuće usluge za prelazak učenika s invaliditetom između različitih etapa obrazovanja (od predškolskog obrazovanja do osnovne, od osnovne do srednje škole, te od srednje do univerziteta), kako bi se podržala tranzicija iz jedne faze u drugu.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju svih nivoa, budžeti svih nivoa obrazovanja, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova.

2.3 Odgojno-obrazovne ustanove razvijaju projekte usmjerene razvoju inkluzivnog obrazovanja s fokusom na osobe s invaliditetom.

Izvori verifikacije: izvještaji državnih, entitetskih, kantonalnih ministarstava obrazovanja, izvještaji ministarstava za socijalni rad i politiku, ministarstava zdravstva, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova.

UVJET 3

Zakoni o finansiranju u potpunosti vode ka fleksibilnom, efektivnom i uspješnom odgovoru na potrebe svakog djeteta.

3.1 Način finansiranja zasnovan je na ulaznim podacima/potrebama koje direktno povezuju finansiranje potrebnih resursa.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima, budžeti.

3.2 Profesionalci, roditelji/staratelji i građani razumiju pravila i procedure koje se odnose na traženje i alokaciju resursa.

Izvori verifikacije: Zakon o budžetu, svjedočanstva roditelja/staratelja/učenika i nastavnog osoblja u školama.

3.3 Resursima se može lako upravljati sa lokalnog nivoa/škole (uz odgovarajuće centralizirano nadgledanje kako bi se izbjeglo nepotrebno preklapanje).

Izvori verifikacije: Zakon o budžetu, izvještaji i analize ministarstva obrazovanje/prosvjete, izvještaji odgojno-obrazovnih ustanova.

3.4 Sredstva iz budžeta se na vrijeme raspoređuju za sve nivoe obrazovanja.

Izvori verifikacije: Odluka o usvajanju budžeta.

3.5 Obrazovne vlasti kreiraju plan ponovne raspodjele sredstava u slučaju ostvarenih ušteda po bilo kojoj osnovi za potrebe inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: Rebalans budžeta.

3.6 Nadležne obrazovne vlasti redovno usaglašavaju finansiranje inkluzivnog obrazovanja sa obavezom osiguranja progresivne realizacije kroz osiguranje i poboljšanje kvalitete inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: Izvještaj i analiza povećanja izdvajanja, rebalans budžeta.

UVJET 4

Budžet za inkluzivno obrazovanje uključuje i sufinansiranje podrške odgovarajućih usluga i potrebne međusektorske saradnje.

4.1 Postoje namjenska izdvajanja iz budžeta koja osiguravaju resurse za učenje, primjenu asistivne tehnologije i drugih nastavnih sredstava i pomagala potrebnih za individualizirani pristup učenju i podučavanju, promovirajući time nezavisnost i autonomiju učenika.

Izvori verifikacije: Budžeti ministarstava obrazovanja i drugih relevantnih ministarstava sa kojima je potpisana međusektorska saradnja.

4.2 Postoje namjenska izdvajanja u cilju osiguranja dostupnosti i korištenja školskog prostora bez barijera.

Izvori verifikacije: izvještaj ministarstva, izvještaj škola, budžeti drugih relevantnih ministarstava sa kojima je potpisana međusektorska saradnja.

4.3 Postoje jasna uputstva školama o mehanizmima finansiranja inkluzivnog obrazovanja u cilju povećanja kapaciteta školskih zajednica da odgovore na različite potrebe i pruže podršku učenicima.

Izvori verifikacije: Pravilnik o odgoju i obrazovanju.

4.4 Kroz međusektorsku saradnju osigurano finansiranje kvalitetnih servisa za podršku sa odgovarajućim nivoima stručnosti profesionalaca u oblasti inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: Zakoni o odgoju/vaspitanju i obrazovanju svih nivoa, pravilnici, budžet (budžetska linija), budžeti drugih relevantnih ministarstava sa kojima je potpisana međusektorska saradnja.

4.5 Budžetska izdvajanja integiraju međusektorsku povezanost i saradnju (zdravstvo, socijalna zaštita, prostorno uređenje i građenje, lokalni nivoi vlasti, OOSI, stručne i druge organizacije).

Izvori verifikacije: Državni, entitetski, kantonalni budžeti, budžet općine, budžet grada.

4.6 Alocirano finansiranje potrebno za aktivnosti profesionalnog uvezivanja (psiholozi, doktori, nastavnici, socijalni radnici).

Izvori verifikacije: državni, entitetski, kantonalni budžeti, budžet općine, grada.

4.7 Određen finansijski okvir za istraživanja, prikupljanja podataka, analizu i izradu prijedloga o politikama, planovima i programima u skladu s članom 31. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom za unapređenje inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: budžeti svih nivoa obrazovanja.

UVJET 5

Transparentnost finansiranja

Kontinuirano praćenje i periodična revizija programa finansiranja

5.1 Obrazovne vlasti kontinuirano prate finansijska izdvajanja za inkluzivno obrazovanje na svim nivoima obrazovanja.

5.1.1. Rezultati ulaganja u inkluzivno obrazovanje na svim nivoima odgoja/vaspitanja i obrazovanja redovno nadgledani i procjenjivani.

Izvori verifikacije: Finansijski Izvještaji Ministarstava obrazovanja/prosvjete, Odjela za obrazovanje, Ministarstava finansija.

5.2 Uspostavljeni mehanizmi za reviziju programa finansiranja inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: Vlade, Ministarstva obrazovanja/prosvjete, Odjeli za obrazovanje, Ministarstva finansija.

Izveštavanje o finansijskom izdvajanju i ostvarenim postignućima

5.3 Postoje mehanizmi za sistemsko prikupljanje podataka o izdacima.

Izvori verifikacije: Zakon o budžetu, izvještaji Ministarstva obrazovanja/prosvjete, odjela za obrazovanje.

5.4 Nadležne obrazovne vlasti prave cjelovite izvještaje o realizaciji plana finansiranja inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: Finansijski izvještaji Ministarstva obrazovanja/prosvjete, Odjela za obrazovanje i ministarstava finansija.

5.5 Svi nivoi obrazovanja imaju obavezu redovnog izveštavanja ministarstva o utrošku sredstava primljenih za implementaciju inkluzivnog obrazovanja.

Izvori verifikacije: Finansijski izvještaji Ministarstva obrazovanja/prosvjete, Odjel za obrazovanje.

5.6 Izvještaji moraju biti jasni, javno objavljeni i dostupni svim zainteresiranim stranama

Izvori verifikacije: web-stranice Ministarstava i drugi štampani materijali.

#ProbudiSe